

OSIRIS TANKÖNYVEK

Adamik Tamás – A. Jászó Anna –
Aczél Petra

RETORIKA

Osiris Kiadó • Budapest, 2005

RETORIKA AZ ÚJKORTÓL NAPJAINKIG

„A retorika a félreértésnek és ellenszereinek a tanulmányozása.”

(I. A. Richards)

A BRIT RETORIKAELEMÉLET

A 17. században új pezsgést hozott a retorikai kutatásokba, és a retorikán belül az esztétikai kérdésekre, a retorika és a szépirodalom viszonyára terelte a figyelmet Pszeudo-Longinosz (Kr. u. 1. század) *A fenségéről* című értekezésének felfedezése, amelyet a görög eredetiből N. Boileau (1636–1711) fordított le franciára, s ezáltal közismertté tette egész Európában. Ugyancsak e századtól kezdtek tudományelméleti alapon foglalkozni a szónoklattannal olyan filozófusok, mint Francis Bacon (1561–1626), René Descartes (1596–1650), John Locke (1632–1704), Giambattista Vico (1668–1744) és David Hume (1711–1776). A retorikaelmélet igazi megújítói azonban a brit retorikusok, Hugh Blair (1718–1800), George Campbell (1719–1796) és Richard Whately (1787–1863).

Hugh Blair skót lelkész a gyakorlatban, majd az edinburghi egyetem retorika- és irodalomtanáraként elméletben is művelte az ékesszólást. Mintegy húszévi tanítás után nyugdíjba vonult, s nem sokkal ezután, 1783-ban tette közzé *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* című művét, melyet Kis János 1838-ban *Blair Hugo rhetorikai és aesthetikai leckéi* címen magyarra fordított. E művének gerincét egyetemi előadásainak anyaga alkotta. Előszavában Blair utal is arra, hogy hallgatói lejegyzésében gondolatai tökéletlen formában kerültek a nagyközönség elé, ezért autentikus formában akarta rögzíteni tanításait. Műve óriási sikert aratott, Anglia és Amerika iskoláiban tankönyvként használták. 1783-tól 1873-ig hatvankét teljes kiadása és ötvenegy rövidített változata jelent meg, és több nyelvre lefordították. E nagy siker oka több tényezőnek köszönhető. Első és legfontosabb az volt, hogy Blair szolid filozófiai és pedagógiai alapon egységes és logikus retorikai, irodalmi és irodalomkritikai ismeretekkel vértette föl hallgatóit. Negyvenhét előadása öt nagyobb témakört ölel fel. Öt előadásban foglalkozik az irodalomkritikával, az ízléssel és a tehetséggel, négyben a nyelvvel, tizenötben a stílussal, tízben az ékesszólással és tizenháromban olyan szépirodalmi kérdésekkel, mint a költészettan, a történelmi és a filozófiai próza. Sikerének másik titka abban keresendő, hogy jól ötvözte a klasszikus retorikát korának újabb követelményeivel. Így tanításainak történelmi gyökerei is voltak, de saját kora elvárásainak is megfelelt. Cicero, Quintilianus és Longinosz eszméit szintetizálni és integrálni tudta saját kora gondolkodóiéval.

George Campbell, skót lelkész és nevelő 1776-ban jelentette meg *The Philosophy of Rhetoric* (A retorika filozófiája) című művét, amely e korszak egyik legfontosabb retorikaelméleti munkája. A mű első felében olyan lélektani alapfogalmakat tárgyal, mint asszociáció, szimpátia, erkölcsi megfontolás. A meggyőzés mint végeredmény a taní-

tás, a képzelet, az érzelem és az akarat közreműködésével jön létre. A meggyőzésben azonban fontos szerep jut a kifejtésnek és a bizonyításnak. E tevékenységben a szónok mint közlő a hallgatóság igényeinek megfelelő világosságra törekszik, hiszen legfontosabb feladata, hogy hallgatóival megértesse magát, s ezáltal fantáziájukat mozgásba hozza. Rendszerében nem a beszélő és a retorikai szituáció az elsődlegesen fontos, hanem a hallgatóság.

Amit Campbell lélektani alapon kívánt elérni, azt Richard Whately logikai érvekkel próbálta kikényszeríteni a hallgatóságból. *Elements of Rhetoric* (A retorika elemei, 1828) című könyvében a retorikát az argumentációra, az érvelő beszéd tanulmányozására szűkítette le, mert a retorika sajátos feladatát az érvek feltárásában és elrendezésében látta. A bizonyítékokat a priori ok-okozati érvekre és jelekre osztotta, s az utóbbiak közé sorolta a tanúvallomásokot. A 18. és a 19. századi retorikaelméletben az előadásmód is a figyelem homlokterébe került. Thomas Sheridan (1719–1788) 1762-ben tette közzé *Lectures on Elocution* (Előadások az ékesszólásról) című munkáját, melyet az előadásmódnak – hanghordozás, testmozgás, gesztikuláció – szentel. Az ő kezdeményezését folytatja Gilbert Austin *Chironomia* (Gesztikulálás, 1806) című nagyszabású művében, melyben részletesen tárgyalja az előadást követő testmozgást, taglejtést, és az egyes mozdulatokat képekkel is szemlélteti.

RETORIKA A 20. SZÁZADBAN

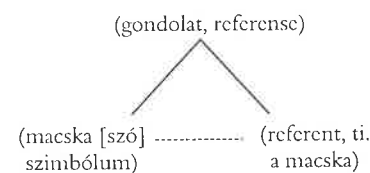
Blair, Campbell és Whately több kiadást megért művei termékenyítően hatottak az amerikai retorikai oktatásra és kutatásra. Először Amerikában is a kommunikáció írott formáit kezdték vizsgálni, a múlt század végén azonban a szóbeli közlésre terelődött a figyelem. E változást jól mutatja, hogy 1893–1894-ben 52 amerikai egyetemen állítottak fel beszédtantáskét. Lényegében ezzel kezdődött meg az a folyamat, amely a 20. században a retorikaelmélet megújulásához vezetett. E században a retorikai kutatások a retorikának egy-egy részét vagy aspektusát ragadták ki, s azt állították kutatásuk középpontjába. Ennek megfelelően a retorikát vizsgálták, 1. mint jelentést; 2. mint etikai értéket; 3. mint motívumot és okot; 4. mint érvelést és megismerést; 5. mint stílust; 6. mint műelemző módszert, és végül 7. mint fogalmazástanítást.

A retorika mint jelentés

A jelentés kérdéseivel Ivor Armstrong Richards (1893–1979) foglalkozott a legbelsőbben, először a Charles K. Ogdennel (1889–1957) közösen írt *Meaning of Meaning* (A jelentés jelentése), majd *Philosophy of Rhetoric* (A retorika filozófiája, 1936) című munkájában, melyben így határozza meg a retorikát: „A retorika a félreértésnek és ellenszereinek a tanulmányozása.” Richards elméletének középpontjában a szövegösszefüggés áll. Eszerint reagálásunkat a bennünket ért hatásokra múltbeli tapasztalataink határozzák meg. E hatásokat folytonosan szelektáljuk, egybevetjük múltunkkal, s múltbeli ta-

pasztalataink alapján osztályozzuk, elemezzük, míg végül eljutunk a jelentésükhöz. A szavak szintén hatások, s mint ilyenek, szimbólumok, azaz valami helyett állnak, ami nincs jelen. Jelentésüket múltbeli tapasztalataink és a jelen szituáció szabja meg, „a technikai kontextus”.

Richards jelentéselmélete a szövegösszefüggésen és a szortírozás folyamatán alapul. Eszerint a szavaknak nincs állandó, önálló, objektív jelentésük, mert kinek-kinek más a múltbeli tapasztalata. De akkor hogyan értik meg egymást az emberek? Az irodalmi kontextus alapján: egy adott szó jelentését az előtte és az utána álló szavak határozzák meg, s az így meghatározott jelentés a kollektív jelentés. Az emberek szavakkal (szimbólumokkal) kommunikálnak, s e szavak valóságos dolgokra (*referent*) utalnak (helyettük állnak) egyfelől, másfelől bizonyos gondolatot (*reference*) ébresztenek az emberekben. Általános vélemény szerint egy adott szó hallatán mások gondolatai is ugyanazok, mint a miénk, pedig ez csak ritkán fordul elő. Richards híres példája a macska szó, mely a macskára mint állatra, külső tárgyra (*referent*) utal, ám az, akinek a technikai kontextusban negatív élménye volt a macskával, veszélyes állatra gondol (*reference*), akinek viszont pozitív, kedves kis állatra. Ha történetesen ugyanez a két személy kezd el beszélgetni egymással a macskáról, ugyanazt a szót használják, de másra gondolnak: ez az inkongruencia félreértést okoz közöttük. Richards fenti gondolatát a következő háromszöggel szemlélteti:

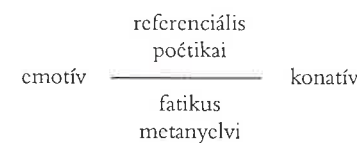
(A mai szakirodalomban többnyire a *reference* az, ami Richardsnál a *referent*, vagyis a jel-tárgy a *reference*, nem pedig a *gondolat*.) E szemantikai háromszög hasznos modell, mert rávilágít arra, hogy a jelentés valójában nem a szóban van, hanem az emberekben. Richards egy absztrahálási folyamat végén jut el oda, hogy a szó azon kontextus hiányzó része, melyben kifejti hatékonyságát, s ez indítja Richardst arra, hogy behatóbban foglalkozzék a kontextus fajaival. Az ember az őt ért hatásokat feldolgozza: analizálja, összehasonlítja és osztályozza. Mivel ez a folyamat leginkább a metaforában ragadható meg, Richards a metaforát tekinti a nyelvi rendszer szívének. A metafora a gondolatok érintkezése, egymásra való kölcsönhatás folyamán jön létre: tranzakció a gondolatok között. A gondolkodás metaforikus: összehasonlítások útján halad előre, s a nyelvi metaforáknak is ez az alapja. Mivel tehát a nyelv metaforikus természetű, a metafora természetének mélyebb ismerete a nyelv működésének jobb megértéséhez vezet.

Hasonlóképpen a nyelvi közlés jelentését kívánja megérteni Roman Jakobson (1896–1982), amikor a poétikai funkció vizsgálata kapcsán leírja a nyelvi kommunikáció összetevőit. A feladó üzenetet küld a címzettnek. Az üzenet olyan kontextust igényel, amelyet a címzett is ismerhet, és szavakba foglalható, és olyan kódot, amely teljesen vagy részben közös a feladó és a címzett számára, továbbá olyan kontaktust – fizikai

és pszichikai kapcsolat a feladó és a címzett között –, amely lehetővé teszi, hogy kapcsolatba lépjenek és maradjanak egymással. E tényezők összessége a következő modellbe foglalható:

E tényezők mindegyike a nyelv más-más funkcióját határozza meg, melyek hierarchikus rendben érvényesülnek. Egy adott üzenet nyelvi szerkezete alapvetően az uralkodó funkciótól függ. Bár a legtöbb üzenetben a referenciális (kognitív) funkció az elsődleges, a kutatónak a másodlagos funkciókra is figyelnie kell. E funkciók a nyelvi közlés tényezőinek megfelelően a következő sémában ábrázolhatók:

Az emotív funkció a feladó magatartását, érzelmeit juttatja kifejezésre azzal kapcsolatban, amiről beszél. A tiszta emotív réteget az indulatszók jelenítik meg. A konatív funkció a címzett felé irányul, és legjellemzőbb nyelvi, grammatikai eszköze a vokativus és az imperativus. A referenciális funkció egy harmadik személyre vagy dologra irányul, akiről vagy amiről szó van. A fatikus funkció célja az, hogy létrehozza, meghosszabbítsa a kommunikációt, például: Halló! Figyel? stb. A metanyelvi funkció a közlemény nyelvére irányul, például: „Érti, hogy mit mondok?” A poétikai funkció magára a közleményre irányul: a verbális művészetnek uralkodó, meghatározó funkciója mind a költészetben, mind a prózában. A jelek érzékelhetőségét fokozza, a jelek és tárgyak hatékony szétválasztását segíti elő.

Richards és Jakobson az antik retorikaelméletet fejlesztette tovább, amennyiben a jelentéssel kapcsolatban – tudva vagy nem tudva – olyan gondolatokat fejtett ki, amelyek már az antik retorikában és dialektikában fölmerültek. Már Augustinus elkülönítette – Arisztotelész nyomán – a *dicti*ót (szó, jel), a *res*t (külső dolog, referent) és a *dicibil*ét (gondolat, reference). Johannes Saresberiensis e hármas viszony alapján műelemző modellt állított fel a szerző szándékának kiderítésére. A nyelvi közlésben, a beszédben már Arisztotelész három tényezőt különített el egymástól: „A beszéd három dologból tevődik össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra.” (*Rét.* 1. 3. 1358b)

A retorika mint etikai érték

Platónról kezdve napjainkig sokan tanulmányozták a retorika és az etika viszonyát, és már Platón hangsúlyozta, hogy a szónok beszédképességét csak az igazság érdekében használhatja. A filozófia és a logika módszerével és eszközeivel fel kell tárni az igazságot, az emberi értékeket, a humanizmus alapelveit, s azokat a retorika hatékony eszközeivel kell közvetíteni és hirdetni. A retorika célja tehát az igazság és a rend megvalósítása a társadalmi életben. Ugyanezt a véleményt képviseli Richard M. Weaver *The Ethics of Rhetoric* (A retorika etikája, 1953) című könyvében, amelyben nyolc esszét egyesít, amelyek az igazság egy-egy oldalát vizsgálják. *Phaidrosz és a retorika természete* című első esszéjében kapcsolódik Platón azon felfogásához, hogy a szónok csak becsületes ember lehet, aki szereti az igazságot, mert olyan lelke van, amely összhangban áll az isteni értelemmel. Következésképpen legfőbb célja, hogy az igazságot, a méltányosságot és a jót feltárja és közvetítse hallgatósága javára.

Következő esszéjében, amely a *Retorika etikája* címet viseli, kifejti, hogy olyan retorika alkalmas etikai értékek föltárására és közvetítésére, amely dialektikai alapokra épül. Ezután különbséget tesz a körülményekből és a meghatározásból adódó érvek között. Könyvének utolsó fejezetében két szélsőséges értékre hívja fel a figyelmet: a jóra és a rosszra. A jót az „Isten”, a rosszat az „Ördög” terminussal nevezi meg. Az „Isten” terminus az egyetemes értékeket öleli fel, amelyek ezért jók és kívánatosak, s olyan más terminusokhoz kötődnek, mint haladás, tudomány, tény, modern, demokrácia, szabadság és igazságosság. Az „Ördög” pedig ezek ellenkezőihez kötődik, a rosszhoz, a kerülendőhöz, a kommunizmusához, a fasizmusához stb.

Weaver felhívja a figyelmet arra, hogy a retorika célja az egész ember, és szerepe abban van, hogy megszólítsa, figyelmeztesse őt. Továbbá hangsúlyozza, hogy az érvek hierarchikus rendszert alkotnak a legalacsonyabbtól, a körülményekből adódó érvektől az ok-okozati érveken keresztül az analógián és hasonlóságon át a legmagasabbig, a meghatározásból adódó érvekig. Weaver felfogása szerint „a nyelv igehirdető természetű”: „Végül is sohasem szabad figyelmen kívül hagynunk az értékek rendjét mint a retorika végső szentesítését. Senki sem élhet céltudatos életet az értékek bizonyos rendje nélkül. Mivel a retorika választásra készíti bennünket, a választás pedig etikai értékek alapján történik, a szónok számunkra hitszónok, s nemesen teljesíti feladatát, ha szenvedélyeinket nemes célok felé irányítja, s aljas, ha szenvedélyeinket arra használja, hogy összezavarjon és lealacsonyítson bennünket.”

A retorika mint a motívumok, okok kutatásának tudománya

A retorika alkalmas arra is, hogy leleplezze azokat, akik visszaélnék a szó művészetével, s a tömegek félrevezetésére és manipulálására használják azt. Napjaink amerikai retorikája fontos feladatának tekinti, hogy a vezető politikusok nyilatkozatait elemezze, és feltárja igazságtartalmukat. Például a közelmúltban meggyőzően kimutatták, hogy Johnson elnök a vietnami háború idején hogyan és mikor vezette félre az amerikai né-

pet, s ezek a kutatások az elnök bukásához vezettek. Ám az amerikai retorikusok azt is kimutatták, hogy Martin Luther King éppen azért tudott oly nagy hatást gyakorolni a tömegekre, mert a retorikát az igazság közvetítésére alkalmazta.

Ezen irányzat legmarkánsabb képviselője a híres amerikai kritikus, filozófus és író, A. Kenneth Burke (1897–1993). Retorikaelméletének középpontjában a megnyilatkozások okainak, motívumainak kutatása áll. Sajátos elméletét több művében is kifejtette, a legegységelműbben az *A Grammar of Motives* (A motívumok nyelvtana, 1945) című művében, majd ennek folytatásában, az *A Rhetoric of Motives* (A motívumok retorikája, 1950) című könyvében. Az előbbiben az emberi cselekvés alapmotívumait öt tényezőben, a tettben, a színtérben, a cselekvőben, a módszerben és a szándékban találja meg, az utóbbiban a gyakorlati cselekvéshez vezető magatartásmódok kialakulását írja le, s a cselekvések mechanizmusának mozgatórugóit keresi.

Kenneth Burke terminusai napjaink retorikaelméletének szerves részévé váltak, például a drámaiság, a fentebb említett öttényezős (*pentász*) rendszer, az azonosulás, a motívum stb. A cselekvések motívumait Burke a logikai hangsúlyviszonyok mozgásában keresi, s elméletében a drámaiság azért játszik fontos szerepet, mert a nyelvet és a gondolkodást cselekvésmódnak tekinti. Elmélete fontos szerepet játszott az 1970-es évek retorikai megnyilatkozásainak kritikai vizsgálatában, igazságtartalmának kiderítésében. Az azonosulás terminusa hozzájárult az etikai bizonyíték, a retorikai viszonyulás és a hallgatóság fogalmának tisztázásához. Burke szociológiai oldalról közelíti meg a retorikát. Szerinte az elidegenedés komoly problémát okoz az emberi viszonyokban, s kiküszöbölésében fontos szerepet szán az azonosulásnak, amely azt az egyesítő erőt jelenti, amely a retorika eszközeivel közelebb hozza egymáshoz az embereket.

Legnagyobb újítása a motívumok (okok) kutatása, Burke ugyanis motívumon a végrehajtott cselekvés okát érti. *The Rhetoric of Hitler's Battle* (Hitler harcának retorikája) című tanulmányában már 1941-ben kimutatta Hitler *Mein Kampf*-jának tömegeket manipuláló hazugságait, a felelőtlen és erkölcsatlenséget. Természetesen a cselekvés motívumainak kiderítése az antik és a középkori retorikában is súlyponti kérdés volt, s ennek kiderítésére hét tényezőt vizsgáltak: *ki, mit, hol, milyen segítséggel, miért, hogyan, mikor*. Burke tehát az antik és középkori retorika továbbfejlesztőjének tekinthető.

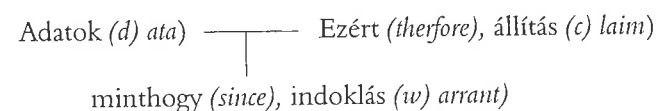
A retorika mint az érvelés és megismerés tudománya

Igen erős az az irányzat, amely a retorika lényegének az argumentációt, az érvelést tekinti, s fő feladatát az érvelés természetének és eszköztárának feltárásában és alkalmazásának leírásában látja. Ezen irányzat legnagyobb hatású képviselői az angol Stephen Toulmin és a belga Chaïm Perelman.

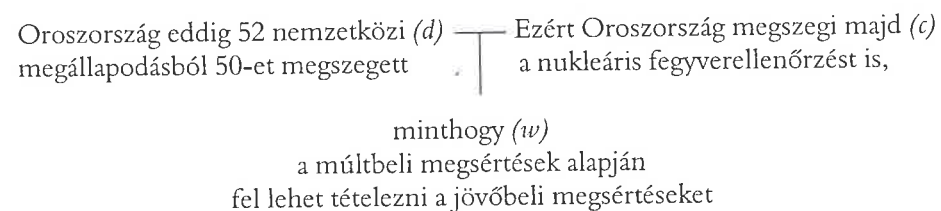
Toulmin filozófus létére logikával és tudományelmélettel is foglalkozik. Az 1958-ban publikált *Uses of Argument* (Az érvelés alkalmazása) című munkájában bírálja a szillogizmuson alapuló formális logikát, mert véleménye szerint nem biztosít megfelelő módszert a megismeréshez, s helyette olyan argumentációs modellt állít fel, amely jobban megfelel az emberi döntésekhez vezető gondolkodási folyamatnak. Fontos fo-

galma az érvelésmező (*fields of argument*), mert megkülönböztet érvelésmezőtől függő és független érveket. Ha az érveket vizsgáljuk, meg kell állapítani róluk, hogy az érvelésmezőtől függetlenek-e vagy sem. Az érvelésmező az a szövegösszefüggés, amely körbefogja a szóban forgó érvet, és megszabja hatékonyságát: „Két érv akkor tartozik ugyanahhoz az érvelésmezőhöz, ha az adatok és a konklúziók mindkettő esetében azonos logikai típushoz tartoznak; külön érvelésmezőhöz tartoznak viszont, ha a megerősítés vagy a konklúziók nem azonos logikai típusúak.” Ugyanazon érvelésmezőhöz tartozó érveket lehet összehasonlítani. A különböző érvelésmezőhöz tartozó érveket vizsgálni kell, mert nehéz, szinte lehetetlen összehasonlítani őket.

Minden igazoló érv állapotát meg kell vizsgálni abból a szempontból, hogy ez az állapot hasonló-e vagy sem. Toulmin szerint az érvnek van olyan ésszerű formája vagy sémája, amely hasonló fokozatokon megy keresztül, függetlenül az érvelésmezőtől. Ez az érvelés bizonyos tényekből, a nyilvánvaló adatokból (*data*) indul ki, az indoklásan (*warrant*) keresztül az állítás (*claim*) felé. A tényállás lehet valamely korabeli esemény vagy statisztikával megtámogatott tény. Világos és egyértelmű tényállás nélkül az érvelésnek nincs szilárd alapja. Az állítás megfelel a konklúciónak, azaz az érvelés utolsó tételének. Az érvelés gondolatmenetében a tényállás az első, az állítás pedig az „azért”-tal bevezetett következtetés. Indoklás (*warrant*) a neve annak a műveletnek, amely lehetővé teszi, hogy a tényállásból eljussunk az állításig. Az érvelés ezen modelljét Toulmin így ábrázolja:

Példával szemléltetve ezen érvelési sémát:

Ahogyan a példából is kitűnik, ezen érvelés valószínűségeen alapul, mint az arisztotelészi enthüméma. Perelman korszakalkotó műve is 1958-ban jelent meg Párizsban *La nouvelle rhétorique* (Az új retorika) vagy *Traité de l'argumentation* (Értekezés az érvelésről) címen. A könyv három nagy részből áll. Az első rész *Az érvelés keretei* (17–82), a második *Az érvelés kiindulópontja* (87–248), a harmadik pedig *Az érvelési technikák* címet viseli.

Az érvelés keretei részben Perelman kifejti, hogy az új retorika az érvelés elmélete. Az érvelést mindig valaki intézi valakihez – a szónok a hallgatósághoz –, azzal a céllal, hogy a hallgatósággal elfogadtasson valamit. Az új retorika ugyanúgy meggyőzésre törekszik, mint a régi, igyekszik elnyerni a hallgatóság beleegyezését, odaadását; ez a fo-

lyamat elvi meggyőzéssel kezdődik, végül azonban gyakorlativá válik. Az érvelés feltételezi a szándékok találkozását, a szónok szándékát, hogy meggyőzzön, ne pedig parancsoljon vagy kényszerítsen, továbbá a hallgatóság pozitív attitűdjét, hogy meg akarja hallgatni a szónokot. Ez a kölcsönös jóindulat szükséges általában és a konkrét ügyben is. A hallgatóság rendkívül fontos szerepet játszik az érvelésben, mert a szónoknak, ha meg akarja győzni hallgatóságát, érveit hozzá kell igazítania. A hallgatóság fogalma igen tág, az egyetlen hallgatótól a tömegig, a művelt szakembertől az egyszerű, tanulatlan munkásig mindent felölel. Az érvelés értéke tehát nemcsak az érvelés hatékonyságától függ, hanem a hallgatóság milyenségétől is, amelyet a szónok meg akar szólítani. A szónok érvelésének ezért azon a felfogáson, hiten kell alapulnia, amelyet a hallgatóság magáénak vall.

Az érvelés kiindulópontja című második részben Perelman kifejti a hallgatóság ragaszkodásának tárgyait: anyagi javak, igazságok, előfeltételezések, értékhierarchiák, előnyök. A szónoknak tudnia kell, hallgatósága hogyan vélekedik a ragaszkodásnak eme tárgyairól. Tudnia kell továbbá azt is, hogy a hallgatóság mit tekint erős és mit gyenge érvnek, s mi az, ami felrázza, vagy ami közömbös számára. Az, amit a hallgatóság elfogad, vélemények, meggyőződések nagy és meghatározatlan halmaz. A szónoknak ki kell választania e halmazból a meggyőzés szempontjából fontos elemeket, s ezeket jelenlevőként kell ábrázolnia. Azzal, hogy jelenlevőként festünk le, kiemelünk, felnagyítunk bizonyos dolgokat, érzelmileg is közel visszük a hallgatósághoz, mert a jelen levő dolgok hatnak az érzelmekre. A szónok feladata éppen az, hogy jelen nem levő, időben és térben távoli dolgokat úgy fessen le, mintha jelen lennének. A jelent, a jelenlevőséget megteremteti, a szónok sajátos és fontos feladata. Ennek megoldására és sikeres elvégzésére dolgozta ki a retorika a szó- és gondolatalakzatokat meg a szóképeket. Már Arisztotelész fontosnak tartotta ezt a megjelenítő erőt: „inkább láttatnunk kell az éppen történőket, mint az eljövendőket”, írja. A szemléletesség szerinte éppen azt jelenti, hogy a szónok a hallgatóság szeme elé állítja, mozgalmasságukban ábrázolja a dolgokat, s ezáltal érzelmeiket ébreszt bennük, mert érzelmi elfogadás nélkül nincs meggyőzés.

A harmadik rész, *Az érvelési technikák* címen Perelman a közhelyek, az általános érv és a valóság viszonyával foglalkozik. E közhelyeket összekapcsoló (*asszociatív*) és szétválasztó (*disszociatív*) csoportokra bontja. Az összekapcsoló közhelyeken az úgynevezett logikai érveket, továbbá az ok-okozati és az ellentéteken alapuló érveket érti. A szétválasztó közhelyek pedig a valóság és látszat, a rejtett és nyilvánvaló viszonyán alapulnak. Az összekapcsolás, az asszociáció kvázilogikai érvei hasonlóak a formális logika bizonyító érveivel, de csak hasonlóak. A valóságon alapuló asszociációs érvelésnek két fajtája van; az egyik az egymásutánosság sorrendjén, a másik az egyidejű létezésen alapul. Az egymásutánissággal kapcsolatos érvekben az ok-okozati kapcsolat játszik fontos szerepet. Az egyidejű létezéssel kapcsolatos érvelésben döntő jelentőségű a cselekvő személy és a tettei között fennálló viszony feltárása, azaz a jellem, az éthosz. A valóság struktúrájára alapozott érvelésben a legfontosabb példa, a modell és az analógia.

A szétválasztó, a disszociációs érvelés legalább olyan fontos, mint az összekapcsoló, ennek ellenére a retorikai hagyomány gyakran megfélekez ról. Fontosságát kiemeli az a tény, hogy a filozófia történetében ugyanolyan gyakran fordul elő, mint

napjaink pártpolitikai vitáiban. A szétválasztás, a disszociáció az összeférhetetlenségek megszüntetését végzi el. A társadalmi valóságot általában látszatok formájában fogjuk fel, s ezeket a valóságra utaló jeleknek értelmezzük. A valóságról minden embernek van valamiféle fogalma, amelyet a jelenségek megítélésekor kritériumként alkalmaz. Mindazt, ami összhangban van egy adott értékkel, értékesnek és igaznak tekintjük, ami pedig szemben áll vele, azt pusztán látszatnak. A disszociáció, az elkülönítés eljárásával mindenféle eszme valóságos létezését kétségbe vonhatjuk, például amellet érvelünk, hogy bizonyos igazság nem igazság, hanem látszatigazság, egy bizonyos párt politikája nem a demokrácián alapul, hanem csak látszatomokrácián. A disszociáció értékvesztést, értékcsökkentést jelent. Arról, amit a hallgatóság vagy annak egy része addig értéknek tartott, kimutatjuk, hogy látszat csupán. Ilyen értékcsökkentést akkor tud sugallni a szónok, ha fel tudja vázolni az igazi érték fogalmát, s ehhez viszonyítva a kritizált valóságot látszatnak tünteti föl.

A retorika mint stílus

Vannak olyan irányzatok is, amelyek a retorika feladatát a stílus, pontosabban az alakzatok és tropusok vizsgálatára korlátozzák. A liège-i mű-csoport retorikusai a *Rhétorique générale* (Általános retorika, 1970) című kiadványukban strukturalista alapon vizsgálják a nyelvi normától (zéró fok) eltérő nyelvi jellegzetességeket (*écart*), amelyeket összefoglaló néven *métaboles*-nak (alakzatoknak) neveznek. A jelentő (Saussure: *signifiant*) síkján megkülönböztetnek *metaplasmos*okat (hangalakzat) és *metataxis*okat (mondatalakzat), a jelentett (Saussure: *signifié*) síkján *metaszémákat* (szemantikai alakzat: a tropusok) és *metalogizmus*okat (gondolatalakzat). Az összes alakzatot négyféle eljárás valamelyikével lehet generálni: elvétellel, hozzáadással, elvétellel és hozzáadással egyszerre, s végül felcseréléssel. Ezen irányzat elveiről, módszeréről és célkitűzéseiről magyar nyelven jól tájékoztat a *Helikon* című folyóirat (1977). E rendszerben az alakzatok között tárgyalják a tropusokat is. Történeti szempontból nézve a mű-csoport alakzatelmélete Arisztotelész és Quintilianus rendszerét fejleszti tovább. Arisztotelész ugyanis a normától eltérő „idegenszerű” szavakat szintén elvétellel, hozzáadással és felcseréléssel hozza létre (*Poétika* 21–22). Quintilianus, aki az antik retorikában elsőként rendszerezte és különítette el egymástól a tropusokat, a szó- és gondolatalakzatokat, a nyelvi hibák, a barbarismus és a szoloecismus létrehozására ugyanazt a három eljárást sorolja fel, mint Arisztotelész, csak a felcserélést még felosztja *immutációra* és *transmutációra*.

Ugyanezt az irányzatot képviseli H. F. Plett német retorikus, aki *Systematische Rhetorik* (Rendszeres retorika, 2000) címszó alatt az alakzatokat tárgyalja. Célja, hogy a retorikai *elocutiót* szemiotikai, nyelvészeti, pragmatikai és esztétikai alapon rendszerezze. Vizsgálódásainak középpontjában három problémakör áll: 1. az alakzatok rendszere, 2. az alakzatok pragmatikája, 3. az alakzatok esztétikája. Mivel azonban Plett az alakzatokat a műelemzés és műértés, azaz a *hermeneutika* szemszögéből vizsgálja, akár a következő irányzathoz is sorolhatnánk.

A retorika mint műelemző módszer

A modern irodalomtudomány fontos feladatának tekinti az írásművek szerkezetének, struktúrájának és jelentésének feltárását. Vlagyimir Propp a varázsmese struktúráját írja le *A mese morfológiája* című könyvében, amely magyar fordításban is megjelent 1975-ben. Teun A. van Dijk és munkatársai pedig a narratívum globális struktúráját vizsgálják *Zur Bestimmung narrativen Strukturen auf der Grundlage von Textgrammatiken* (A narratív struktúrák szöveggrammatikai alapon történő meghatározásához, 1974) című munkájukban. Roland Barthes *Poétique du récit* (Az elbeszélés poétikája, 1977) című könyvében az elbeszélés (*récit*) strukturális analízisét végzi el, az elbeszélés nyelvezetét, funkcióit, cselekményét, szereplőit vizsgálva. A francia narratológiai kutatásokról magyar nyelvű elemzések találhatók a *Híd* című folyóiratban (1981, 1982). Mihail Bahtyin (1895–1975) *Problemi tvorcsesztva Dosztojevszkovo* (A Dosztojevszkij-életmű problémái, bővített kiadás, 1963) című könyvében a regény felépítését és az idősíkok funkcióját vizsgálja. A magyar kutatók közül Petőfi S. János ért el maradandó eredményeket a narratívum struktúrájának kutatásában. Jurij Lotman a strukturális szemantikai elemzés módszereit alkalmazta a narratívum-elemzésében *Sztruktura hudozsesztvenno tyekszta* (A művészi szöveg struktúrája, 1970) című munkájában. A *Biblia* és a keresztény szövegek értelmezésében is egyre inkább tért hódít a retorikai megközelítés, különösen Paul Ricoeur munkásságában (*Temps et récit* – Az idő és elbeszélés 1–3., 1983–1986).

A retorika mint fogalmazástanítás

A retorika napjainkban egyre inkább magára vállalja a fogalmazástanítás nehéz feladatát. R. L. Kindrick, L. R. Olpin és F. M. Patterson *A New Classical Rhetoric* (Új klasszikus retorika, 1980) című könyve az írás művészetébe kívánja bevezetni olvasóit. E. P. J. Corbett és R. J. Connors *Classical Rhetoric for the Modern Student* (Klasszikus retorika modern tanuló számára, 1965, negyedik kiadása 1999) című kiváló retorikai kézikönyve is elmélyült gonddal tárgyalja a szöveg felépítését (256–336) és a kifejezésmódot, a szölválasztástól a mondat szerkesztésig (337–483).

ÖSSZEGZÉS

Napjaink retorikaelméleti kutatásaiban előtérbe került annak vizsgálata, milyen is az antik retorika struktúrája, továbbá miben különbözik a későbbi korok retorikájának rendszerétől. Douglas Ehninger szerint az ókori retorika rendszere grammatikai jellegű, ami annyit tesz, hogy az antik retorika legnagyobb eredménye a beszéd szintakszisének leírása, a vele kapcsolatos fogalmak tisztázása és elnevezése. Ezzel szemben a 18. századi új retorika (Campbell) lélektani természetű. A grammatikai és logikai kiindulópont helyett ismeretelméleti, lélektani kiindulópontot választott. Képviselői nem az ügy természetét elemezték, hanem a hallgató, a befogadó értelmét és lelki világát vizs-

gálták. Azokat az utakat és módokat kutatták, amelyeken keresztül a hallgatóság eljutott ahhoz, amit vall, hisz és érez. A brit retorika tehát lélektani alapokról indulva a hallgatóságra összpontosított. Ehninger az egyetemes retorikaelmélet harmadik korszakának a 20. század harmincas éveitől napjainkig tartó időszakot tekinti. Ezen utolsó időszakban sokrétű retorikai kutatások folynak, az igen eltérő irányzatok egy szempontból mégis közös nevezőre hozhatók: a retorikát a megértés, a megromlott emberi kapcsolatok orvoslása eszközének tekintik. Ha tehát az ókori retorikát grammatikai természetűnek, az új brit retorikát lélektani természetűnek nevezik, akkor napjaink retorikáját szociológiai természetűnek kell tartanunk. Napjainkban a magán, a nemzeti és a nemzetközi életben megromlottak az emberi kapcsolatok, s ennek következtében sérülnek a személyiségek, eluralkodik a depresszió, az elidegenedés, és kiéleződnek az ellentétek az emberek és a népek között. Ilyen körülmények között a retorikára hárul a feladat, hogy a kommunikációs nehézségeket megszüntesse, s lehetővé tegye, hogy az emberek akarják megszólítani egymást. Ha ugyanis a megszólítás szándéka fölébred bennük, a megértés reménye is felcsillanhat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bencze Lóránt (1996) *Mikor, miért, kinek, hogyan? 1. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. 1–2. kötet, Budapest, Corvinus Kiadó.
- Benoist, J.-M. (1975) *La révolution structurale*. Paris, Grasset.
- Conley, T. M. (1990) *Rhetoric in the European Tradition*. Chicago–London, Chicago University Press – Longman.
- Connors, R. J. – Ede, L. S. – Lunsford, A. A. (1984) *Classical Rhetoric and Modern Discourse*. Carbondale–Edwardsville, Southern Illinois University Press.
- Cooper, M. (1989) *Analyzing Public Discourse*. Illinois Northern Illinois University.
- Corbett, P., J. – Connors, R., J. (1999) *Classical Rhetoric for the Modern Student*. Fourth Edition. New York–Oxford.
- Ehninger, D. 1968 On Systems of Rhetoric. *Philosophy and Rhetoric*, 131–135.
- Golden, J. L. – Berquist, G. F. – Coleman, W. E. (1984) *The Rhetoric of Western Thought*. Dubuque, Idaho, Kendall/Hunt.
- Kindrick, Robert L. – Olpin, Larry L. – Patterson, Frank M. (1980) *A New Classical Rhetoric*. Dubuque, Iowa, USA – Toronto, Ontario, Canada, Kendall – Hunt Publishing Company.
- La nouvelle rhétorique. Essais en hommage à Chaïm Perelman 1979 *Revue Internationale de Philosophie*, 33.
- Perelman, Ch. – Olbrechts-Tyteca, L. (1958) *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*. Paris, PUF.
- Perelman, Ch. (1982) *The Realm of Rhetoric*. Notre Dame, Indiana, University of Notre Dame Press.
- Plett, H. F. (2000) *Systematische Rhetorik*. München, Wilhelm Fink Verlag.
- Reboul, O. (1984) *La rhétorique*. Paris, PUF.
- Ricoeur, Paul (2001) *L'herméneutique biblique*. Présentation et traduction par François-Xavier Amherdt. Paris, Cerf.
- Sloane, T. O. (2001) *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford, Oxford University Press.
- Ueding, G. – Steinbrink, B. (1994) *Grundriß der Rhetorik*. 3., überarbeitete und erweiterte Auflage, Stuttgart–Weimar.
- Vígh Árpád (1977) A retorika újjászületése. *Helikon*, 23.

MAGYAR RETORIKATÖRTÉNET